

ՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԾԵՐԵՆՑԻ ՄՏՔԵՐԸ
ԵՒ «ՄՇԱԿ»Ի ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ**

XIX դարի 70-80-ական թուականներին «Մշակ» թերթի հիմնադիր-խմբագիր Գրիգոր Արծրունին իր թերթը բնութագրում է որպես քննական-մտրակողական: Այդ մտրակողական քննադատությունն է արժանացել նաև Ծերենցը «Արարատեան մամուլ»-ում գաղթականության վերաբերեալ արտայայտած մտքերի համար, որի դէմ «Մշակ»-ում հանդէս են եկել անուանի հրապարակախօսներ Րաֆֆին եւ Գրիգոր Արծրունին՝ իրենց կոշտ արձագանգով: Հէնց այդ բանավէճն էլ յայտնուել է մեր հետաքրքրության կեդրոնում:

Ինչպէս յայտնի է, 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրեակին Պալքանեան թերակղզում սլաւոնական ժողովուրդները ազգային-ազատագրական պայքար էին մղում Թուրքիայի դէմ: Ստեղծուած բարդ իրադարձութիւնների ճշման տակ Ապտուլ Համիտը 1876-ի Դեկտեմբերին հրապարակում է Օսմանեան նոր Սահմանադրութիւնը, որով հաւասար իրաւունքներ էր շնորհում հպատակ բոլոր ժողովրդներին, այդ թւում եւ հայերին: Նոր Սահմանադրութեան նկատմամբ հայ հասարակական տարբեր հոսանքներն ունէին տարբեր տեսակէտներ ու նպատակներ: Արեւմտահայ ժողովրդավար գործիչների մի մասը, նաև Ծերենցը, տարուած սահմանադրական պատրանքներով, որոշ յոյսեր էր կապում թուրքական պետութեան խոստացած Սահմանադրութեան հետ:

«Մասիս» լրագրի «Ներքին լուրեր» բաժնում Ծերենցի՝ «Բարձրապատիւ Եպարքոս Մահմուտ փաշային Շրջաբերականը» նշանաւոր յօդուածում կարդում ենք. «Վեհափառ Սուլթանը իւր գահակալութեան օրէն մինչեւ այս օրս կրկին եւ կրկին առդարձութիւն խոստացաւ. իւր պաշտօնատեարց պարտքն էր Նորա խոստմունքը կատարել, եւ ահա կուգայ Մահմուտ փաշա ինքն ալ համոզուած, թէ՛ այս երկրին մի միայն բարոյական կապը արդարութիւնն է, վասնզի երկրի մը բնակիչքը, երբ այսչափ այլասեռ՝ այլակրօն եւ այլալեզու ազգերէ կը կազմուին, թէ՛ որ կապ մը կայ զիրենք իրարու հետ կապելու՝ Արդարութիւնն է»¹: Սակայն, ինչպէս որոշ մտաւորականների, այնպէս էլ Ծերենցի յոյսերը կարճ ժամանակամիջոցում յօդս ցնդեցին: Գոյութիւն ունեցող պատմաքաղաքական իրավիճակը բացայայտեց «Նոր օսմանների» յօրինած Սահմանադրութեան ամբողջ կեղծիքը: Շուտով հայ մտաւորականութեան համար եւս պարզ դարձաւ, որ դա խաբեբայական միջոց էր, քանի որ հրապարակուած Սահմանադրութիւնը ոչ միայն չբարելաւեց թուրքական բռնակալական կարգերում հեծող արեւմտահայ ժողովրդի առանց այն էլ ծանր դրութիւնը, այլեւ, ընդհակառակը, այն դարձրեց առաւել ողբերգական:

Քաղաքական յուսախաբութիւններն առաջ բերեցին կեանքին իրատեսօրէն նայելու ձգտում, ստեղծուեցին նոր ըմբռնումներ ու հոգեբանական նոր ընկալումներ արտա-

¹ «Մասիս», Քսաներոդ տարի, թիւ 1154, 19 Հոկտեմբեր, 1871:

գաղթի, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի եւ ճնշուած ժողովուրդներին նկատմամբ:

Ծերենցը պանդխտութեան եւ արտագաղթի մասին

1876-ին Ծերենցը «Արեւմտեան մամուլ»ի Յունուար ամսուայ համարում տպագրում է մի նամակ: Բաֆֆու բնորոշմամբ՝ «Նամակը խիստ երկար եւ ձիգ էր, որպէս երեւում էր, գլխաւոր նիւթը վերաբերում էր գաղթականութեան խնդրին»²:

Ծերենցը փաստական նիւթի հիման վրայ ներկայացնում էր ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կեանքի տխուր, անմխիթար պատկերը: Ըստ նրա՝ Արեւմտեան Հայաստանում ապրող հայութեան տնտեսական իրավիճակի վատացման, աղքատութեան ծաւալման, բռնութեան ու հալածանքի ուժեղացման հետեւանքով ժողովրդական հոծ զանգուածներն ունեզրկւում են ապրուստի նուազագոյն միջոցներից եւ հարկադրուած դիմում պանդխտութեան: Ճնշման եւ հարստահարութեան մատնուած աշխատաւորը թողնում էր դարաւոր հայրենիքը, ծնողներին ու երեխաներին եւ գնում աւելացնելու հազարաւոր այն դժբախտ պանդուխտների թիւը, որոնք անտուն եւ անօթեւան, կիսաքաղց թափառում էին օրուայ ապրուստը հայթայթելու համար: «Ո՛վ որ մշեցի Հայուն թշուառ վիճակը կ'ուզէ տեսնել,՝ գրում է նա,՝ թող երթայ ոչ ի Մուշ, շատ հեռու է երկիրը եւ ճամբան վտանգաւոր, այլ հոս Պօլիս Գասըմ փաշայի խան անուանեալ որջերը՝ եւ տեսնէ մշեցի ընտանիք, այր, կին, տղայք, գրեթէ մերկ, գետնախշտի՝ անկահ, անկարասի, յարածամ ի կռիւ աղքատութեան՝ անօթութեան եւ օդին խստութեան դէմ...»³:

Երկար տարիներ այս հարցով տառապող Շիշմանեան-Ծերենցը մեծ ցաւ է համարում պանդխտութիւնը եւ արտագաղթը: Նախորդ տարիների յօդուածներում, ինչպէս նաեւ «Բարեգործական ընկերութեան» ծրագրի մէջ, նա առաջարկում էր միջոցներ՝ այդ ահաւոր երեւոյթը կանխելու համար: Իսկ այժմ առանձնապէս կանգ է առնում այն հարցի վրայ, որ եթէ գաղթում են, ապա գոնէ օտար երկնքի տակ միաւորուած ապրեն:

Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Բաֆֆին, Ծերենցն իր նամակի սկզբում «ողջամիտ է եւ խելացի... նա ցոյց է տալիս թէ որպիսի ցաւալի հետեւանքներ ունեցաւ հայերի համար գաղթականութիւնը... յիշեցնում է «Մշակի» երկու յօդուածները Հնդկաստանի եւ Պարսկաստանի հայերի անբախտ վիճակի մասին»⁴, սակայն, շուտով մոռանում է այդ բոլորը եւ, խօսելով հայի՝ իր բնիկ երկրում թշուառ եւ անգործ լինելու, ուտելու հաց եւ հանգստութիւն չունենալու մասին՝ գրում է. «Այս վիճակներն օր աւուր կը ծանրանան եւ միայն մեզի համար չեն, եւ ասոր ապացոյցն ալ յայտնի կ'երեւի, երբ Անգղիացին, Գաղղիացին, Գերմանացին, Իտալացին կը տեսնենք հայրենիքին ձգած՝ մեր երկիրներուն մէջ եկած հացի պատառ մը կը փնտռեն, ոմանք իրենց արհեստին, ոմանք իրենց դրամագլխին, ոմանք իրենց ճարպկութեան վստահելով: Ինչո՞ւ այս օրինակին չենք մտածեր հետեւիլ մեք ալ, ինչո՞ւ մեր հորիզոնը չենք ուզեր ընդարձակել. շարժելու սովորութիւնը ինչո՞ւ կորուսեր ենք, պէտք է ուրեմն միշտ մեզի սուրի եւ սովու եւ անտանելի բռնութեանց խարազանը, որ կարենանք շարժիլ եւ ընկնիլ հեռու աշխարհներ, որպէսզի հաց, հանգստութիւն, եւ մինչեւ երջանկութիւն եւ նաեւ քաղաքական կեանք գտնենք»⁵:

² «Մշակ», ՄԷԼ., Գժատուն, 1876, № 14, էջ 1:

³ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, Յունուար, էջ 23:

⁴ «Մշակ», ՄԷԼ., Գժատուն, 1876, № 14, էջ 1:

⁵ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, Յունուար, էջ 27:

Հրապարակախօսը, անդրադառնալով հայերի տարագրութեան աղէտալի երեւոյթին, ըստ էութեան չի կարողացել ճիշդ բացատրել արտագաղթի հիմնական պատճառները: Ըստ նրա՝ հայը, գաղթելով հայրենի երկրից, հարստութիւն եւ անձնական երջանկութիւն կարող էր ձեռք բերել միայն օտար ափերում (Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ամերիկա եւ այլուր), ափեր, ուր դարեր շարունակ տարագրման դառնութեան բաժակն ըմպած հայ ժողովուրդը հարկադրուած էր թողնել իր հարազատ հայրենի հողը եւ զանգուածաբար գաղթել օտար երկրներ: Ահա թէ ինչ է գրում նա. «Պարսից փախստական Հայք Հնդկաց վաճառաշահ եւ երեւելի քաղաքները բնակելով փոքրիկ գաղթականութեանց ձեւ առին, Տըլլի, Ակուա, Սուրաթ, Պոմայ, Մատրաս, Մախսուտապատ, մանաւանդ այս վերջի քաղաքս եւ իր շրջակայքը... հայք հոն հանգիստ ապրիլ սկսան եւ ի յետին չքաւորութենէ հարստութիւն եւ գանձ ալ կը դիզէին, եւ չէ թէ միայն իրենց անձնական եւ ազգային պիտոյից, այլ նաեւ հասարակաց շինութեանց, ճամբաներու եւ կամուրջներու ձեռնամուխ կը լինէին»⁶:

Այս ամէնի մասին խօսելուց յետոյ Ծերենցը յանգում է այն եզրակացութեան, որ հայերի միակ փրկութիւնը արտագաղթի մէջ է. «Ուրեմն ի՞նչ կ'արգիլէ այսօր այն Հայերը, որ իրենց ծնած տեղուանքը կը նեղին ի չքաւորութենէ կամ ի բռնութենէ, յանգործութենէ կամ ի տառապանաց երթալ հոն այն տեղուանքը (Հնդկաստան՝ բացատրութիւնը Րաֆֆիի – Ն.Վ.Ա.) ուր իրենց ազգայինքը երբեմն դժնդակ վիճակէ մը ազատելու համար դիմեր եւ երջանկութիւն գտեր են (Ակնարկում է Պարսկաստանից դէպի Հնդկաստան գաղթող հայերին), երբ այն ատեն եւ անկից վերջն ալ նաեւ հոն դեռ բռնութիւն կայ եղեր. վասն զի նաեւ հոն Հնդիկ կամ Մողոլ երբեմն կրօնամոլութիւն գործածելով Հայ եկեղեցիներուն գմբէթը կը կործանեն եղեր (Սուրաթի մէջ), բայց որ հիմա թէ որ Բաբելոնի աշտարակին չափ ալ բարձրացնէ ոք, արգելք դնող չկայ Անգլիոյ եւ Հոլանտիոյ հովանւոյն տակ...»⁷:

Րաֆֆու եւ Գրիգոր Արծրունու կոշտ արձագանգը Ծերենցին եւ նրա մտքերին

Ծերենցի այս նոր դատողութիւնները ընկալուած են որպէս հայութեան արտագաղթի պաշտպանութիւն: Օտար հորիզոններում ապաստանած տարագիր հայութեան վիճակուած ցաւագին երեւոյթն աստիճանաբար դառնում էր ազգային մի իսկական ողբերգութիւն: Մամուլն ահագանգում էր հասարակական մտքի տարբեր հոսանքների դիրքորոշման՝ իբրեւ համազգային մեծ վտանգի մասին: Իր անհամաձայնութիւնն է յայտնում եւ Մ. Մամուրեանը՝ յօդուածի տողատակում գրելով. «Ներուի մեզ ըսել, որ այս մասին մեծն նամակագրին հետ տարակարծիք կը գտնուինք: Այդ դրութիւնն ամէն տեղի ու պարագայի չկրնար հատկանալ»⁸, բայց աղմուկը բարձրացնում է «Մշակ»ը: Թերթի 1876-ի Ապրիլի № 14-ում Գրիգոր Արծրունին տպագրում է Թաւրիզից Րաֆֆու ուղարկած «Գժատուն» վերնագրով յօդուածը՝ Մէլ. ստորագրութեամբ: Րաֆֆին նախ խստօրէն դատապարտում եւ աննբերելի է համարում «Արեւելեան մամուլ»ի՝ «որպէս մի առողջամիտ ամսագրի»՝ «Ճանկաստանի լրագրութեանը յատուկ այսպիսի յիմար, վնասակար եւ մինչեւ անգամ խելագար գլուխների մտածութիւնքը հրատարակելը, տգէտների օրինակին հետեւելը, որոնք առանց մտածելու, առանց նպատակի դուրս

⁶ Նոյն տեղում, էջ 30:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 32-33:

⁸ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, 2. տարի, 1876, Հոկտեմբեր, էջ 349:

են վիժում իւրեանց գլխի ցնորքները»⁹։ Ապա պարսաւում է Ծերենցին՝ հայ ժողովրդի ոտար երկրներ մատնացոյց անելու համար, ներկայացնում է նրա արտայայտած միտքն այնպէս, թէ իբր վերջինս ուղղակի պատրաստուում էր ամբողջ արեւմտահայութեանը հանել իր հայրենիքից։ «Այդ անմեղ, պարզամիտ ժողովրդին խրախուսում են, որ նա թողնէ հայրենի երկիրը, գնայ հեռու, շատ հեռու եւ օտար աշխարհներում իւր համար ապրուստ որոնէ... Եւ այդ ժողովուրդն է, որ այժմ լեցնում է Կ. Պօլսի քարվանսարանները, նաւահանգիստները, մաքսատները, եւ համալի ստոր պաշտօնն է կատարում,- մի ծառայութիւն, որ բեռնակիր անասուններին միայն է սեփական... Հայաստանի դաշտերը մնացել են անմշակ, նորա ժողովուրդն դրսերում հաց է մուրանում... Նորան չեն սովորեցնում այն արհեստը, թէ որպէս նա գտներ իւր հացը հայրենի հողի մէջ, այլ խորհուրդ են տալիս գաղթել...»¹⁰։

Ելնելով հայրենասիրութեան դիրքերից՝ Րաֆֆին յօդուածի վերջում գրում է. «Մարդու կեանքը կապուած է բնութեան հետ եւ նորա մայրը - է հողը։ Եթէ հայը կամէր կեանք եւ ապագայ ունենալ, նա պէտք է իւր ապրուստը հիմնէ հաստատուն հողի վերայ եւ այդ հողը թող լինի այն, որ սրբուած եւ գնուած է մեր նախահարց արիւնով»¹¹։

«Մշակ»ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին իր հերթին «Մենք էլ հրեաներ ենք» յօդուածով աններելի է համարում թողնել մայրենի հողը, գնալ օտար երկրներ։ Ով որ սեփական երկրում ընդունակ չէ դիմանալու կեանքի այս կամ այն դժուարութիւններին եւ արգելքներին, ընդունակ չէ որեւէ զոհաբերութիւն անելու, որպէս ազգ իրաւունք չունի գոյութիւն ունենալու¹²։ Արծրունին այնքան մեծացրեց Ծերենցի «յանցանքը», որ նոյնիսկ նրա մահից յետոյ «Թորոս Լեւոնիի» եւ «Երկունքի» հեղինակի մասին փոխանակ մի դրուատանքի խօսք գրելով՝ անմիջապէս յիշեց, որ «Ծերենցն է սերմանել մեր մամուլի մէջ այդ վնասակար մտքերը, որոնք արժանի են միմիայն մի թուլամորթ, վախկոտ ազգի»¹³։ Ճիշդ է, իր յօդուածում Արծրունին գնահատում է Ծերենցին՝ որպէս վիպագրողի, վիպասանի, բայց որպէս հրապարակախօս նսեմացնում է՝ համարելով անընդունակ։ «Կարելի է, դիցուք տաղանդաւոր վիպասան լինել,- գրում է Արծրունին,- բայց անընդունակ հրապարակախօս։ Այդ դէպքում մարդը պէտք է իր շփոն ու սահմանը ճանաչի եւ այնքան անձնավստահութիւն, անձնապաշտութիւն չունենայ, որ մտնի այն վտանգաւոր ասպարէզը, որին ոչ իր խելքով, ոչ իր կրթութեամբ, ոչ մտաւոր պաշարով պատրաստ չէ»¹⁴։ Յօդուածի վերջում «Մշակ»ի խմբագիրը Ծերենցին համեմատում է «անպիտան խոտերի» հետ, որոնց «սերմանած սերմերը միշտ աւելի աջողութեամբ աճում են քան լաւ բոյսերը եւ շատ անգամ խեղդում են էլ լաւ բոյսերին»։ Գրականական այգեստանի մէջ թեթեւամտութեամբ սերմանած անպիտան սերմերը, դժբախտապէս, շարունակում են աճել նոյնիսկ սերմանողի մահից յետոյ էլ»¹⁵։

Այսպիսի գնահատականով ամփոփել «Թորոս Լեւոնիի» եւ «Երկունքի» հեղինակի կատարած պատմական դերը հայ իրականութեան մէջ՝ անարդարացի էր։ Անդրադառնալով այդ օրերի իրադարձութիւններին՝ չենք մոռանում նաեւ, որ այն ժամանակ,

⁹ Տե՛ս «Մշակ», ՄԷԼ, Գժաւորում, 1876, № 14, էջ 1:

¹⁰ Նոյն տեղում:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 3:

¹² Տե՛ս «Մշակ», Գ. Ա., Մեմֆ Էլ հրեաներ եմֆ, 1876, № 37, էջ 1:

¹³ «Մշակ», Գ. Ա., Արտասահմանեան Հայոց լրագրութեան վնասակար մտքերը, 1888, № 32, էջ 1:

¹⁴ Նոյն տեղում:

¹⁵ Նոյն տեղում:

երբ Արծրունին հանդէս եկաւ «Հայկական հարցը» «Արեւելեան հարցի» հետ կապելու անհրաժեշտութեան կոչով, Ծերենցն իր համախոհների հետ դեռ հաւատում էր Օսմանեան պետութեան տուած խոստումներին: Իսկ 1876-ի երկրորդ կէսին Արծրունին հրապարակօրէն կոչ արեց արեւմտահայերին պալքանեան ժողովուրդների նման պաշտպանել սեփական իրաւունքը՝ ազատութիւն ձեռք բերելու համար:

Այսպիսի մօտեցումը խորթ էր հնչելու թրքամետ ու արեւելահայ կղերական եւ բուրժուական հոսանքի որոշ ներկայացուցիչների ականջներին: Շուտով հրապարակուեց Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի շրջաբերականը, որտեղ նա պաշտպանում էր «Բարեխնամ պետութեան» հոգատարութիւնը քրիստոնեաների հանդէպ: Ներսէս Պատրիարքն այդ շրջաբերականը հրապարակում է այն ժամանակ, երբ Պալքաններում դաժանօրէն ճնշում էր ժողովրդի արդար իրաւունքը, երբ աւելի ու աւելի ծանրանում էին Թուրքիայի ներսում հայերի կեանքի պայմանները: Արծրունին այդ «խայտառակ եւ ամօթալի» շրջաբերականը տպագրեց «Մշակ»ի 1876 թ.-ի № 33-ում մի առաջնորդողի հետ՝ արտայայտելով իր զարմանքն ու զայրոյթը:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացաւ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Մեր բոլոր գրողներն ու առաջադէմ գործիչները այս կամ այն չափով անդրադարձել են պատմական նշանակալից այդ երեւոյթին, ծրագրեր առաջադրել եւ ուղիներ նշել թուրք բռնակալական ճնշումներից արեւմտահայ ժողովրդի ազատագրման համար: Նրանցից շատերը Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը տեսնում էին յատկապէս Ռուսաստանի օգնութեան մէջ, ոգեւորում եւ կոչ էին անում հայերին՝ յոյս չղնել եւրոպական պետութիւնների վրայ, դիմել զինուած պայքարի եւ միայն արեան գնով նուաճել դարերով երազած ազատութիւնը: «Մենք ցաւակցելով մեր թիրաքիաբնակ եղբայրակիցների թշուառ վիճակին, գրում է Գր. Արծրունին, մեր բոլոր յոյսը նոցա դրութեան բարւոքման մասին դնում ենք միմիայն Ռուսաստանի վրայ, Ռուսաստանի հզօր օգնութեան վրայ, եւ հաւատացած ենք, թէ Ռուսաստանը կը հոգայ նրանց մասին հաւասար թիրաքիաբնակ մնացած քրիստոնեաներին...»¹⁶:

Ծերենցի պատասխանը «Մշակ»ի խմբագիր Գր. Արծրունուն եւ լրագրի աշխատակից Բաֆֆուն

Արեւմտահայերի ազատագրման հարցերի արծարծման բուռն շրջանում Ծերենցի յօդուածներում նկատելի են հակասական եւ իրարամերժ հայեացքներ: Ըստ նրա՝ հարկ չկար ապաւինելու ժողովրդի քաղաքական հասունութեան, որքան վերելից եկող բարեփոխումների վրայ, այսինքն՝ այն միտումն ուներ, թէ իբր առանց «արիւնահեղութեան» էլ ժողովուրդը կը հասնէր իր նպատակին: Եթէ 1860-ականներին Ծերենցը կողմնակից էր ազատագրական պայքարին, ապա 1870-80-ականներին նա շրջադարձ է կատարում իր վաղեմի ժողովրդավարական դիրքերից եւ յարում լիբերալներին, որոնք քաղաքական բարեփոխումները գերադասում էին արմատական պայքարի մեթոտներին:

Հետաքրքիր է «Արեւելեան մամուլ»ում այդ հարցի կապակցութեամբ Ծերենցի բանավէճը Արծրունու եւ Բաֆֆու հետ: Նա 1876 թ. «Արեւելեան մամուլ»ի № 10-ում հանդէս եկաւ մի յօդուածով, որտեղ պատասխանելով յատկապէս Բաֆֆու «Գժատուն» յօդուածին՝ գրում է. «Այդ գրութեան բացատրութիւնքը, իմաստակութիւնը, գռեհիկ

¹⁶ «Մշակ», Գ. Ա., Թիւրքիայի հայերի յոյսերը, 1878, № 23, էջ 1:

ոճը, սխալ կամ սուտ տեղեկությունքն ինձ արհամարհանք միայն ազդեցին... այդ դաստիարակությունամբ անձանց պատասխանելու համար... ոչ իմ տարիքս եւ ոչ բնաւորութիւնս կը հանդուրժեն. վասն զի այլ է վիճաբանել, այլ է հայհոյել...»¹⁷: Ըստ Ծերենցի՝ բոլորն էլ՝ թէ՛ ինքը, թէ՛ Րաֆֆին (Մէլ.), թէ՛ «Արեւելեան մամուլ»ը եւ թէ՛ «Մշակ»ը, գաղթականներ են, որովհետեւ նրանցից եւ ոչ մէկը բուն հայրենիքում չեն գտնուում: Իսկ Արծրունիին ասում է. «Դու՛ եթէ սուտ եւ խաբեբայ Արծրունի մը չես, թող քու Վրաստանու գաղթականութիւնդ, գնա՛ ազատէ՛ քո Վասպուրականի երկիրդ ի Քրդաց եւ Մէլիքատայի հետ բաժնէ Արծրունեաց թագն ու դափնին»¹⁸:

Ծերենցը, պատասխանելով իր դէմ ուղղուած «Մշակ»ի խմբագիր Գր. Արծրունուն եւ նրա աշխատակից Րաֆֆուն, միաժամանակ պաշտպանեց Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանին եւ թուրքամետ մտաւորականների այն կարծիքը, թէ Օսմանեան պետութիւնը բոլոր դէպքերում կը պաշտպանի հայերին, ուստի պէտք չէ հետեւել Պալքանների օրինակին: Այստեղից ինքնին հասկանալի են դառնում հրապարակախօսի լիբերալ մտորումները: «Մենք կ'ուզենք, որ ամէն յեղափոխութիւն վերէն գայ եւ ոչ վարէն,- գրում էր նա իր յօդուածում,- վարէն եկած յեղափոխութիւնք (թէ երբ յաջողին ալ) այնչափ աղէտք՝ այնչափ թշուառութիւն ունին եւ այնչափ արիւններու առիթ կը լինին, եւ Հայ ազգը այնչափ քիչ արիւն ունի իւր երականերուն մէջ, որ իր կարողութենէն վեր է այդ մասին շռայլ լինիլ. եւ ընդհակառակն վերէն եկած յեղափոխութիւնք միշտ հաստատ են եւ երբեք այն արեանց գիներով չեն լինիլ»¹⁹:

Հրաժարում նախկին գաղափարներից

Ծերենցն իր հայեացքներում շրջադարձ կատարեց միայն այն ժամանակ, երբ Արեւմտեան Հայաստանում ուժեղացան ճնշումներն ու բռնութիւնները, բռնադատուեց հայ ժողովրդի մտաւոր եւ հոգեւոր կեանքը, օրակարգի մէջ դրուեցին լեզուի եւ գրականութեան, պատմութեան, մամուլի, արուեստի տարբեր ճիւղերի նկատմամբ գործադրուող բոլոր խստութիւնները: Եւ երբ Օսմանեան կառավարութեան ճնշումներից ազատուելու համար հայերը, հետեւելով Պալքանեան ժողովուրդների օրինակին, դիմեցին ապստամբութիւնների, Ծերենցը եկաւ այն եզրակացութեան, որ հայ ժողովրդի ազատագրումը պիտի իրականացուի միայն զինուած պայքարի միջոցով: Սրա խօսուն արտայայտութիւնը վերակազմուած «Արարատեան ընկերութեան» առթիւ նրա արտայայտած մտքերն են. «Կազմենք ընկերութիւններ, որոնց նպատակը լինի այն երկրներու մէջ, ուր օրէնքը զօրութիւն չունի կառավարութեան տկարութեան համար եւ աւազակներ, թաթարական հրոսակներ, վրանաբնակ վայրենի ժողովուրդներ, ամէն հարստահարութեան իրաւունք կը համարին հայուն դէմ, որովհետեւ նա քրիստոնեայ է եւ խաղաղ բնաւորութիւն ունի, զինուենք եւ զինենք ազգայինքը՝ վանելու համար այդ աւազակ բռնութիւնը բռնութեամբ...»²⁰:

Հետեւելով Ծերենցի յօդուածներում արտայայտած մտքերին՝ դժուար չէ նկատել, որ կամայականութեան ենթարկուած ազգութեան վիճակն ըմբռնելու եւ նրանից ելք գտնելու համար ազատագրութեան ուղիներ որոնող Ծերենցը վերջնականապէս յանգում է ճիշդ եզրակացութեան: Նրա հայեացքներում տիրապետող է դառնում այն մտայ-

¹⁷ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, Հոկտեմբեր, էջ 342:

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 348:

¹⁹ Նոյն տեղում, էջ 349:

²⁰ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆ. 1879, № 22, էջ 46:

նութիւնը, որ պանդխտութիւնը չարիք է հայ ժողովրդի համար: Ուստի, հրաժարուելով իր նախկին գաղափարներից, որոնք անընդունելի են նաեւ մեզ համար, նա հայ քաղաքական մտքի պատմութեան մէջ կատարում է լիակատար յեղաբեկում՝ դասուելով հայ այն գործիչների շարքը, որն արեւմտահայերի ազատագրութեան գաղափարը բացառապէս կապում էր զինուած պայքարի հետ:

Եզրակացութիւն

Ծերենցի հասարակահայեցութեան ճշգրիտ ճանաչողութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունեն այն գաղափարները, որ նա արծարծել է 1880-ականներին գրած պատմագեղարուեստական երկերում, որոնցից իւրաքանչիւրը հանդիսացել է ժամանակի հասարակական առաջագէձ խաւերի տրամադրութիւններն ու ձգտումներն արտացոլող հայելի:

Ծերենցն իր հարազատ ժողովրդի գաւակն էր, նրա համար երջանիկ ապագայ երազող մի անհատ, տեսակէտների մէջ մերթ ճիշդ, մերթ վարանող, բայց հիմնականում լինելով լաւատես՝ ունէր մի ցանկութիւն՝ տեսնել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրումը թուրքական բռնակալական բիրտ ճնշումներից: Նրա լաւատեսութիւնը պայմանաւորուած էր հարազատ ժողովրդի կենսահաւատութեամբ, որն այնքան լայնօրէն արտայայտուած է նրա պատմագեղարուեստական երկերում:

Որքան էլ Րաֆֆին եւ Գրիգոր Արծրունին կշտամբում էին Ծերենցին իր գաղափարների համար, այնուամենայնիւ գաղթականութեան վերաբերեալ նրա մարգարէութիւններն իրականացան աւելի ուշ շրջանում: Հայերի արտագաղթը դէպի Հնդկաստան, Ամերիկա, Եգիպտոս, Ֆրանսա, Յունաստան, Պուլկարիա ստացաւ համընդհանուր բնոյթ եւ շարունակուեց տարիներ՝ հասնելով իր տխուր վախճանին Մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին: Եւ պէտք է արձանագրել հետեւեալը. որ օտար երկրում էլ որ հանգրուանել է հայը, իր աշխատասիրութեամբ ոտքի է կանգնել եւ իր յամառ ջանքերով բուժել իր դարաւոր վէրքերը, նորից ստեղծել է իր տունն ու ընտանիքը, ցոյց է տուել ապրելու, յարատեւելու իր հաստատակամութիւնն ու վճռականութիւնը: Մաքառել է իր ազգային գոյատեւման համար, սրբութեամբ պահպանել եւ զարգացրել է հայ հոգեւոր մշակոյթը, մայրենի լեզուն եւ գրականութիւնը եւ այդ բոլորն ի սպաս դրել տարագիր հայութեան ազգային արժանապատուութիւնը բարձր պահելուն եւ ուժացման վտանգի կանխմանը:

ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՆՈՅԵԱՆ